

O NIEKTORÝCH ASPEKTOCH SÚČASNEJ DIALEKTOLÓGIE

24

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип.

УДК 811.162.4*282

Ріпка І. Про деякі аспекти сучасної діалектології; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. У статті представлені деякі аспекти сучасної словацької діалектології. Ця мовознавча дисципліна застосовується при соціодіалектологічних дослідженнях. Теоретико-методологічні засади найповніших її досліджень використовують традиційні і сучасні відомості слов'янського і неслов'янського мовознавства.

Ключові слова: акомодация, атрофія, бідіалектизм, біварієтизм, діалект, діалектологія, диглосія.

Annotation. This contribution presents certain aspects of the contemporary Slavic dialectology. This independent and competent linguistic discipline applies the heuristics elaborated during the socio-field researches. Theoretical-and-methodological bases of its newest researches accentuate traditional and modern knowledge of the Slavic and non-Slavic linguistics.

Key words: accommodation, atrophy, bidialectism, bivarietism, dialect, dialectology, diglossia

1. Veda sa v súčasnosti v širšom zmysle chápe ako kontinuálny a spoločensky podmienený proces systematického racionálneho poznávania prírody, spoločnosti a myslenia, pri ktorom dochádza k stále pravdiviejšiemu a dôkladnejšiemu odrazu objektívnej reality vo vedomí. Súčasné vedecké poznávanie sa neuspokojuje len s odhaľovaním povrchových javov, ale preniká či postupuje ku skúmaniu ich vnútornej podstaty. Na vedu -- a prirodzene aj na jazykovedu a dialektológiu ako jej nesuplovateľnú zložku či súčasť -- možno nazerať ako na dynamický alebo statický systém. V prvom prípade sa táto najrozvinutejšia duchovná potencia ľudskej aktivity chápe ako určitý druh činnosti, v druhom ako špecifický výsledok tejto činnosti. Pretože sa však výsledok minulej poznávacej činnosti (v striktnom jazyku zafixovaný a na základe explanačných princípov klasifikovaný systém poznatkov) stáva východiskom nového skúmania, možno statiku a dynamiku v procese poznania chápať ako dva momenty toho istého reprodukčného cyklu: v jednom sa vedecký systém uzatvára a v druhom otvára vo vzťahu k objektívnej skutočnosti a novým výsledkom [5, s. 10]. Posledná fáza jedného cyklu je východiskom a predpokladom vzniku nového cyklu vedeckého poznania. Dôležitosť zachovávanía poznávacej kontinuity (resp. neprerušovania kontinuity v procese poznania) má mimoriadny význam aj pri diskusnom pertraktovaní niektorých aspektov súčasnej (najmä slovanskej) dialektológie.

2. Teoretické aj empirické (v praxi overené) poznatky získané pri mnohoaspektových a niekoľko desaťročí trvajúcich výskumoch rozličných existenčných foriem (variet) národného jazyka -- pričom nespornú prioritu vždy mali, majú i budú mať poznatky zisťované pri výskumoch jeho štruktúrnych variet, t. j. spisovného jazyka a dialektov (miestnych nárečí) -- patria k dôležitým špecifickým kultúrnym hodnotám. Za takého hodnoty možno a treba pokladať aj poznatky a výskumné výsledky, k poznaniu (a následnému formulovaniu) ktorých sa dospelo pri kontinuálnom štúdiu teoretických a metodologických

problémov dialektológie. Je všeobecne známe, že každé obdobie spoločenského vývinu prináša nové hodnotové ideály či vzory, vytvára novú hierarchiu kritérií. Kultúrne hodnoty majú dynamický charakter; prispôbujú sa potrebám spoločenstva, v rámci ktorého vznikajú i pôsobia a ktoré zároveň spoluvytvárajú. Podobné konštatácie vo všeobecnosti prirodzene platia aj o „všeobecnej“ diachrónej i synchronnej dialektológii; vedecké poznatky tejto spoločenskovednej disciplíny sa "dynamizujú" prinajmenšom interpretačne.

3. *Územný* (miestny, teritoriálny) *dialekt* (v slovenskej literatúre sa používa aj termín *nárečie*) je štruktúrny útvar národného jazyka, ktorým komunikuje pôvodné obyvateľstvo istej zemepisne vymedziteľnej oblasti. Tvorí komplexnú lingvistickú, historickú a sociologickú kategóriu. Pri formulovaní tiež o funkčne vymedzenej (obmedzenej) platnosti územných dialektov sa zvyrazňuje sociologický aspekt. Dialekt má hovorený charakter; v rečových prejavoch dominuje dialóg. Územné dialekty v súčasnosti už neplnia všetky tie sociálne funkcie, ktoré patria plnohodnotnému jazykovému útvaru. Poznávacie funkcie definitívne prevzal útvar s vyššou prestížou, t. j. spisovný jazyk, no dialekt ešte stále v istých komunikačných sférach spoľahlivo a nezastupiteľne spoluvytvára a ovplyvňuje jazykovú situáciu v jednotlivých dialektových areáloch slovanských jazykov.

3.1. *Dialektológia* sa na samostatnú jazykovednú disciplínu s vlastným predmetom výskumu a osobitnou metodológiou vyprofilovala v druhej polovici 19. stor. V súčasnosti sa najčastejšie definuje ako disciplína skúmajúca tradičné územné (teritoriálne) dialekty (t. j. miestne nárečia). Spracúva (zisťuje i vysvetľuje) jazykové fakty vychádzajúce z existencie (fungovania) jazyka na konkrétnom (bázovom i enklávnom) území a zo susedstva príbuzných i nepríbuzných jazykov (ich nárečí), národov, civilizačných zoskupení (t. j. sleduje výsledky ich kontaktov a interferencií), zaznamenáva vplyvy ostatných existenčných foriem (variet)

národného jazyka na dialekt, všima si najmä vzťah dialektov a spisovného jazyka. Z pozícií dialektológie sa *dialekt* (nárečie) chápe ako funkčne limitovaný jazykový útvar s vlastnou normou (jej ideálnu podobu zachytáva niekedy už len staršia literatúra, reálnu potvrdzuje empiricky skúmaná spontánna komunikácia autochtónov). Je to územný variant národného jazyka, tvoriaci -- a to sa žiada opakovane pripomínať -- komplexnú lingvistickú, historickú i sociologickú kategóriu. Pri terénnych výskumoch dialektológia oddávna -- vlastne od čias svojho konštituovania -- študuje územnú diferencovanosť, teritoriálnu či regionálnu variantnosť, videnú cez prizmu sociálnej stratifikácie vidieka. Dialektológia teda nepochybne založila tradíciu (terénnych) výskumov hovoreného jazyka. Na tieto výskumy si vypracovala vlastnú heuristiku i metodológiu, vytvorila predpoklady i priestor na uplatňovanie nových (nielen moderných, ale niekedy aj nadbytočne "svetomódnych" prístupov), akcentovaných v súčasnosti v sociolingvistike. Skutočnosť, že termín *dialekt* (t. j. štruktúrna varieta vo vzťahu k inej alebo čiastkový útvar vo vzťahu k celku; rovnako možno definovať aj synonymný bezprívlastkový termín *nárečie*) sa spresňuje (a tým zároveň zužuje) určujúcim adjektívom *teritoriálny* (miestny, areálový), dlhodobá a tradične akosi "vyraďuje" dialektológiu z jazykovedných disciplín majúcich suverénne kompetencie pri skúmaní, opise, analýzach a vysvetľovaní mechanizmov fungovania jazyka ako prostriedku na prenášanie informácií v spoločnosti. Takýto prístup však nemá -- a podľa nášho názoru nikdy ani nemal -- korektné metodologicko-metodické odôvodnenie či opodstatnenie. Ak totiž máme na zreteli výskumné metódy ako eventuálny dôvod či argument na vystavenie súčasnej dialektológie do opozície voči ostatným moderným jazykovedným disciplinám, v istých prípadoch môžeme hovoriť iba o poročených rozdieloch v oblasti frekvencie využívania príslušných a zodpovedajúcich procedúr v prvej (prípravnej) etape získavania faktov, ale nie v rozhodujúcej etape ich analýzy, opisu a interpretácie či explikácie [6, s. 252]. Dialektológ -- podobne ako iní bádatelia spontánnych hovorených (nekontrolovaných) jazykových prejavov -- zapisuje (nahráva) text, ktorý neskôr analyzuje (alebo dokonca jednoducho jazykové javy, ktoré sú bezprostredným predmetom jeho výskumu, "loví" udom), zatiaľ čo bádateľ v oblasti "kontrolovaného" (usmerňovaného) jazyka pracuje s hotovým textom (napr. aj s gramatikou či so slovníkom), ktorý pre neho niekto pripravil, upravil, petrifikoval. Metódy analýzy na všetkých jazykových rovinách (fonológia, morfológia, tvorenie slov, lexikológia, sémantika) sú však prakticky rovnaké.

4. Na obranu i podporu tézy, že základnou úlohou jazykovedy má byť výskum prirodzeného (kontinuítneho a spontánneho, vonkajšími kodifikačnými zásahmi neusmerňovaného) vývinu jazyka a systémov, ktoré vznikli ako výsledok

takéhoto vývinu, sa už vyslovilo viacero lingvistov. Na XI. medzinárodnom slavistickom zjazde v Bratislave r. 1993 odznel (vyššie citovaný) príspevok Z. Topoliínskej, v ktorom autorka uvažovala o mieste *dialektológie* -- disciplíny skúmajúcej práve tento (v jej terminológii nekontrolovaný) vývin jazyka (nárečí) -- medzi inými jazykovednými (presnejšie slavistickými) disciplinami. Jeho autorka priniesla viacero argumentov na podporu názoru, že dialektológia je mnohoaspektová disciplína (ak platí, že konvenčným termínom *dialektológia* sa označuje výskum "nekontrolovaného" jazyka, nie je podľa názoru Z. Topoliínskej vylúčené uvažovať aj v tom zmysle, že dialektológia = jazykoveda), ktorá nie je adekvátne zastúpená vo vysokoškolskej výučbe na univerzitách. Nazdávam sa, že ani v širšom slovanskom kontexte či situácii nie je postavenie dialektológie v rámci ostatných jazykovedných disciplín jednoznačné a "čisté"; prežívajú rezíduá "periférneho videnia" v hodnotení i využívaní jej (teoretických i materiálových) prínosov, názory o jej prežití alebo pasívnom prežívaní. Naše poznámky nechcú byť jednostrannou a jednostrannou apologetikou; pri ďalšom skúmaní zaiste nájde uplatnenie *princíp korešpondencie*, vyjadrujúci vo vývoji vedy relatívny súhlas vedeckých teórií na kvantitatívne odlišných stupňoch vývoja a dokazujúci, že vzťah novej teórie k starej nie je iba jej holým popretím, ale súčasne i jej uchovaním na vyššej úrovni poznania. *Dialektika* (už od čias Sokrata a Platóna) je umenie diskutovať a používať kritické myslenie, skúmať protirečenia v samej podstate predmetov a javov. *Dialektické techné* by malo pomôcť aj pri spresňovaní poznatkov v reálnych dimenziách súčasnej slovanskej dialektológie.

5. Poznávanie stavby a vnútornej organizácie systému (t. j. štruktúry) jazyka alebo dialektu nevyklučuje, ba práve naopak priamo podmieňuje a vyžaduje paralelné skúmanie funkcie ako druhej základnej kategórie systému (objektu). Aj štúdium súčasného stavu (súčasnej reálnej normy) dialektov potvrdzuje tézu, že dynamické javy (dynamiku) treba odlišovať od vývinových javov, od kontinuítneho vývinu v jazyku. V synchrónnom priereze markantná a nepopierateľná dynamika je istým exponentom jazykového vývinu. Vývin je komplexnejší jav, v ktorom sa manifestuje aj časový faktor; je to imanentný proces. Procesuálnosť ako vlastnosť jazykového systému však nemožno chápať len ako faktor času; jej obsahom je špecifický, vnútorný napätý pohyb smerujúci k vyššej kvalite [3, s. 121]. Zásadný rozdiel možno podľa nášho názoru konštatovať aj v časovej dimenzii: vývin, to je zmena uskutočňujúca sa v dlhšej časovej dištancii, dynamika sa aj v dialektoch manifestuje v krátkodobej dištancii.

5.1. Každá vedná disciplína skúma svoj objekt (t. j. tú časť prírodnej či prírodno-spoločenskej reality, ktorú človek zapojil do systému svojej prakticko-poznávacej činnosti) predovšetkým tak, že berie na vedomie isté vlastnosti tohto objektu.

Dialektológia musí mať na zreteli fakt, že predmetom jej skúmania je objekt, ktorý vznikol v procese praktickej komunikácie. Na tomto mieste vari stojí za to pripomenúť, že dialekt nemôže slúžiť ako nástroj poznávania jazyka. Reč o jazyku je vyhradená pre spisovné vyjadrovanie. A ešte jedna poznámka: skúsenosti z terénnych výskumov navyše ukazujú, že "prezradený" či explicitne manifestovaný záujem o dialekt vzbudzuje niekedy u informátorov údiv alebo aj úsmev, zatiaľ čo prípadný záujem o hmotnú kultúru (stavby, kroje, staré hospodárenie, teda domény etnografie či etnológie) je považovaný za celkom prirodzený. *Tradičný teritoriálny dialekt* má výsostne hovorený charakter, v rečových prejavoch, ktoré sú objektom skúmania, dominuje dialóg. V dialeктоch sa zo štyroch základných jazykovokomunikačných činností primárne uplatňujú iba dve, a to hovorenie a počúvanie. Dialógom je aj rozhovor informátora a zapisovateľa (explorátora). Pri dlhších terénnych výskumoch vzniká fenomén "selektívneho počúvania", ktorý pôsobí tak, že explorátor (ktorý sa pri vypätom konfrontovaní empirie a teórie unaví rýchlejšie ako rozprávač) nezaznamenáva vlastne skutočné odpovede informátorov, ale zapisuje "očakávané" odpovede, t. j. podoby, ktoré by podľa jeho vedomia (a teoretického poznania ideálnej normy) rozprávač mal používať. Tu niekde treba hľadať vysvetlenie na zložité otázky, týkajúce sa kvality dialektologických zápisov (ich zhody s predpokladanou podobou príslušného javu). Je isté, že texty použité napr. na exemplifikáciu významov jednotlivých hesiel v celonárodných slovanských nárečových slovníkoch nemožno bezo zvyšku použiť na fonologické charakteristiky skúmaných lokalít. Dynamika v súčasných dialeктоch je evidentná a dialektológia ju zaznamenáva; novo získané empirické fakty bezprostredne odrážajú zložitú jazykovú situáciu, evidentnú variantnosť v prejavoch nositeľov dialektov.

6. V reálnej komunikácii, ktorú možno dnes zaznamenať pri dialektologických socioterénnych výskumoch, sa nevyskytuje ani jedna štruktúrna existenčná forma (varieta) národného jazyka (teda spisovný jazyk a dialekt) v ideálne "čistej" podobe. Tzv. individuálny *bivarietizmus*, t. j. schopnosť aktívne využívať a striedať pri komunikácii tieto vzájomne sa ovplyvňujúce variety (termín *bivarietizmus* pokladáme za systémovú a ústrojnejší než sú staršie a predtým v literatúre používané termíny *diglosia* a *bidialektizmus*), je v odlišných komunikačných situáciách u jednotlivých príslušníkov spoločenstva prirodzene rozdielny a diferencovaný. Výskumy potvrdzujú, že súčasnú jazykovú situáciu (reč, výpovede nositeľov dialektu, obyvateľov vidieka i prímestských častí, resp. aj miest, v ktorých sa tradičný teritoriálny dialekt urbanizoval) charakterizuje stála interferencia (výber, vzájomné prenikanie, prelínanie) jazykových prostriedkov [4, s. 92]. Opísať ju znamená zachytiť dialekticky protirečivé tendencie k demokratizácii aj

k intelektualizácii, k internacionalizácii i k tvoreniu z domácich zdrojov. Ide tu o rozsiahlu a nejednotnú, nehomogénnu oblasť charakterizovanú vysokým stupňom variantnosti, determinovanej radom rozličných (lokálnych, regionálnych, generačných, sociálnych a pod.) parametrov [porov. 1, s. 185].

6.1. Najnovšia teória *akomodácie* [7, s. 1 an.] vychádza z predpokladu, že pri komunikácii sa hovoriaci usiluje o lepšie porozumenie či pochopenie zo strany adresáta prejavu, chce zvýšiť úspešnosť komunikácie. Pri predpokladanom spoločenskom bivarietizme nositeľov dialektu (komunikujúci ovládajú -- aspoň pasívne -- obidve existenčné formy národného jazyka) pritom nemusí ísť primárne o faktor zrozumiteľnosti; ide aj o získanie sympatií, priazne adresáta. V jednotlivých komunikačných aktoch sa nesporne odráža aj spoločenská solidarita používateľov jazyka, ktorá sa prejavuje pri voľbe jazykového útvaru, funkčného štýlu i konkrétneho jazykového prostriedku. Vo verejnom, oficiálnom prostredí sa pri komunikácii používajú spisovné útvary národného jazyka (hovoriaci má ambície ich používať), v domácom (rodinnom) kruhu zasa nárečie. *Dichotómia spisovnosti -- nespisovnosti* má dnes novú funkčnú náplň: stavia do protikladu vyjadrovanie verejné (na ktorom spoločnosti záleží) a dôverné (súkromné), ktoré je osobnou záležitosťou hovoriaceho. S nespisovnosťou súvisí živelné (nemodelované) vyjadrovanie, ktoré sa týka všedných záležitostí. Takto komunikujú rovnocenní partneri (vekom, postavením) v rovnakej životnej situácii alebo pri zámerne dokazovanej rovnosti (napr. pri návštevách intelektuála v rodnej obci). Takéto vyjadrovanie je často reflexné a improvizované.

6.2. Dialektológia skúma aj jazykové kontakty a interferencie geneticky i typologicky príbuzných aj nepríbuzných jazykov (dialektov). V literatúre zaoberajúcej sa touto problematikou sa pracuje aj s termínom *atrofia*, ktorým sa označujú rozličné zmeny súvisiace s uvoľnenosťou normy „prijímajúceho“ jazyka či dialektu [2, s. 98]. Termín *atrofia* ešte nemá v lingvistike tú najvyššiu frekvenciu (nezaregistrovávajú ho ani jazykovedné encyklopédie); je "požičaný" z medicíny, kde má význam 'zmenšenie alebo oslabenie normálne vyvinutého orgánu'. *Atrofické zmeny* smerujú k oslabeniu (ba až k zániku) javov stojacich na okraji jazykového systému, resp. javov, ktoré nemajú paralelu v dominantnom („dávajúcom“) jazyku. (Atrofické zmeny možno študovať napr. v slovanských dialeктоch minoritných enkláv v USA.) Tieto prípady možno vysvetľovať aj ako výsledky pôsobenia medzijazykovej analógie (zmeny slova alebo tvaru vplyvom obdobných slov a tvarov) v jazykovom repertoári bilingvistov. Je evidentné, že hranicu medzi tzv. atrofickými zmenami a "globálnou" amerikanizáciou jazykových prejavov nositeľov dialektov (často v druhej generácii) nemožno pri analýze konkrétnych komunikátov (dokladov) určiť vždy absolútne presne, pretože vplyv uvoľnenosti (komunitnej) normy izolovaného jazyka a

tlak cudzieho majoritného jazyka pôsobia často spoločne i zhodne. Túto skutočnosť treba mať na zreteli aj pri prezentácii dialektologického dokladového materiálu z takýchto výskumných lokalít..

7. Súčasný globalizujúci sa svet je svetom interakcie kultúrnych identít, ktoré sa v minulosti nevyskytovali priamo v poli vzájomných siločiar. Dnes sa konfrontujú kultúrne identity a hodnoty bez ohľadu na nezanedbateľnú a možno aj nezastupiteľnú rolu tradície. Postupné potláčanie a "zanikanie" územných dialektov ako

najprirodzenejších uchovávateľov mnohoaspektových tvorivých i živých tradícií je spôsobované predovšetkým tlakom vyrovnávajúcich sa životných záujmov medzi obyvateľstvom miest a dedín. Konštatovania o zániku územných dialektov majú však zatiaľ viac-menej prognostický charakter. Pôvodný rustikálny charakter nárečí sa zaiste dynamicky mení, no ich historická priorita, t. j. fakt, že sú počiatkom každého (prirodzeného) národného jazyka, zostáva neohrozená a nemenná. Komplexné dialektologické výskumy majú opodstatnenie aj v súčasnosti.

Literatúra

1. Daneš František. Situace a celkový stav dnešní češtiny // Český jazyk na přelomu tisíciletí / Red. F. Daneš et al. – Praha: Academia, 1997. – S. 12–24.
2. Kučera Karel. Český jazyk v USA. – Praha: Univerzita Karlova, 1990. – 244 s.
3. Ripka Ivor. Úloha slovenských nárečí v súčasnej jazykovej situácii // Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. – Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990. – S. 120–127.
4. Ripka Ivor. Urbanizácia dialektu // Sociolinguistica Slovaca. 5. Mesto a jeho jazyk. Ed. Slavomír Ondrejovič. – Bratislava: Veda, 2000. – S. 87–93.
5. Ripka Ivor. Vzťah empirie a teórie v procese poznania // Slovo o slove: Zborník Katedry slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. – Roč. 10 / Red. Ľ. Sičáková. – Prešov: Pedagogická fakulta PU, 2004. – S. 10–16.
6. Topolińska Zuzana. Miejsce dialektologii wśród innych dyscyplin slawistycznych // Z polskich studiów slawistycznych. – Seria VIII. – Warszawa, 1992. – S. 249–253.
7. Trudgill Peter. Dialects in Contact. Language in Society. 10. – Oxford: Basil Blackwell Ltd. – 1986. – 174 s.